

was determined. At the November's meeting of workers USDU in Kyiv the statute of organization was adopted and the central leading body – Principal Committee was elected. The delegate of the Union participated in the second All-Russian Conference Menshevik organizations (22-24 November 1905). These events have completed the first period in the history of the Ukrainian Social Democratic Union Congress.

Key words: Ukrainian Social Democratic Union, publishing, agitation, conference, farmers and agricultural workers.

Отримано: 17.09.2014

УДК 94(477.4)«17/18»(081)

А. Г. Філінюк

МИГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ЯК ЧИННИК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ І КОНФЕСІЙНИХ ЗМІН У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – В 50-х рр. ХІХ ст.

У статті зроблено спробу на основі сучасної методології, аналізу праць вітчизняних і зарубіжних учених, залучення значного масиву архівних джерел та опублікованих документів і матеріалів ґрунтовно дослідити, як міграційні процеси на етнонаціональній і конфесійній зміні в Правобережній Україні від часу її анексії до складу Російської імперії і до середини ХІХ ст. Передусім, зазначено, що, не дивлячись на активізацію наукового інтересу істориків до з'ясування трансформаційних процесів у регіоні, обрана для дослідження тема поки що не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. Водночас підкреслено, що чимало явищ, характерних для сучасного демографічного, етнонаціонального та конфесійного розвитку України і її великих регіонів, зокрема Правобережжя, входять своїм корінням у досліджуваний період і вимагають всебічного осмислення.

На початку розвідки відзначено, що автор не претендує на високу точність розкриття проблеми через те, що в наявній літературі реконструкція міграційних процесів у регіоні носять фрагментарний характер і відсутність повних їх достовірних даних. Наголошено, що міграційні процеси в ньому значною мірою зумовлювались політикою самодержавства щодо розв'язання демографічного питання і закорінення в етносоціальному структурі, абсолютну більшість в якій становили корінні мешканці та його пражнення змінити ситуацію на свою користь у соціально-демографічній та етнонаціональній сферах.

Зазначено, що демографічний розвиток відзначався припливом значної кількості росіян із центральної Росії, розквартируванням численних російських військ, переселення на терени Правобережної України великої кількості євреїв відставних військових і поселення на постійне проживання, а також зростаючими масштабами руху іноземних колоністів. На конкретному фактичному матеріалі простежено кількісні та якісні зміни в складі населення через виконання рекрутської повинності, яке закладало основи етноциду українців, масові втечі внаслідок зростання знешлення і поміщицького свавілля та масові депортації «репресованого етносу» відбулись після придушення польських повстань.

Ключові слова: міграційні процеси, демографічні зміни, етнонаціональні трансформації, конфесійні перетворення, Правобережна Україна, насильницькі переселення, втечі, рекрутські набори, депортації.

В динамічному світі та значних міграціях, які переживає сучасна Україна, дедалі більше зростає інтерес до проблем поліетнічного складу населення, яке значною мірою формувалося в XIX ст. Саме в цей період Правобережжя стало регіоном, де міграції стали одним із ключових чинників етнонаціональних і конфесійних змін. Проте в науковій літературі ця актуальна тема поки що не знайшла всебічного висвітлення.

У нашому дослідженні міграції населення висвітлюються передусім як соціальний процес і фактор зміни національного та конфесійного складу мешканців Правобережної України. Автор не претендує на високу точність розкриття проблеми. Складність полягає в тому, що в сучасній українській науці теоретичне узагальнення проблем міграції носить фрагментарний характер, що пов'язано з відсутністю повних і достовірних даних про мігрантів, їх потоки та супутні процеси в Україні.

Події та явища початку 90-х рр. XVIII ст. знаменували собою не лише анексію Правобережної України до складу Росії, а й початок глибоких соціальних процесів в історичному українському регіоні, заміну на його території мотивованих зв'язків, характерних для часів Речі Посполитої. Це вносило істотні зміни в систему соціальних відносин [92, с.91], котрі почали відігравати важливу роль як у її соціально-станових, етнонаціональних, демографічних і конфесійних трансформаціях загалом, так і окремо в кожній зі сфер суспільного життя. Адже царизм із самого початку розгорнув діяльність щодо цілеспрямованого формування й вслякого утвердження характерної для Росії соціальної бази, розширюючи економічні позиції та правові повноваження російських, польських, іншоетнічних поміщиків, примушуючи їх до цілковитого служіння імперії [69, с.139] при одночасному посиленні старої безправності українців [98, с.51].

Самодержавство усвідомлювало, що інкорпорація регіону була неможливою без розв'язання демографічного питання і закорінення в етносоціальну структуру, абсолютну більшість в якій становили корінні мешканці – українські селяни та міщани. Царський уряд намагався врахувати і змінити ситуацію на свою користь заходами у соціально-демографічній та етнонаціональній сферах, спрямованими на поглинення та переварювання суспільства як чужорідного соціального тіла і переслідування її етнографічних відмінностей [63, с.9].

В складній ієрархії заходів внутрішньої і зовнішньої політики Російської держави в її нових південно-західній окраїні міграційна політика посідала самостійне місце. Водночас вона тісно пов'язана з основними блоками національної політики, впливала на них й одночасно залежала від них, будучи важливим елементом забезпечення економічної та демографічної безпеки, а також

досягнення стійкого розвитку держави загалом. З іншого боку, життя Правобережжя відзначалось міграціями, продовженням освоєння його теренів представниками титульного етносу з Волині і Галичини, польської та єврейської меншин та іноземців, а також масовими міграціями корінних мешканців регіону в інші українські землі і регіони Російської та Австрійської імперій [97, с.509].

Один із міграційних потоків зумовлювався протекцією російського етносу. Як наслідок, демографічний розвиток відзначався припливом значної кількості росіян із центральної Росії – військових, чиновників, священників, поміщиків, управителів, економістів, купців [9, арк.132-157; 10, арк.93], а також розкольників – пилипонів. На постійне проживання в ньому залишалися відставні солдати [33, арк.63].

Унаслідок міграції російських ремісників, урядовців, військових у Правобережжі динамічно збільшувалася частка росіян. Тим, котрі прислужилися імперії, уряд передав значну частину конфіскованих польських маєтків [1, арк.1-12; 51, арк.1-18; 52, арк.1-2]. Ледве не вся титулована знать тут отримала маєтності розміром у десятки тисяч десятин. Це – Демидови, Бобринські, Баскакови, Трепови, Бубнови, Урусови, Куракіни, Горчакові, Врангелі, Кудашеви, Черткови, Вітгенштейни, Гагаріни, Сумарокови-Ельстони, Трубецькі, Ігнат'єви, Балашови, Орлови, Фредерікси, Муравйови, Уварови, Бобрікови, Долгорукови, Шуваєрови, Бугурліни, сотні інших князів, графів, баронів. За Павла I було роздано 600 тис. селян (Катерина роздала 800 тис.) [71-72; 73, с.267-268].

Перша хвиля росіян-переселенців у Правобережжя була зумовлена військово-політичними міркуваннями та анексією від Речі Посполитої. Введення в травні 1792 р. 100-тис. армії дозволило майже без опору польських військ приєднати регіон. Зокрема, в Брацлавській губернії були розміщені єгерські, козачі та мушкетерські полки. У 1796–1797 рр. під виглядом запобігання небезпеці іноземного вторгнення самодержавство додатково розмістило ще армію О. Суворова із штаб-квартирою у м. Тульчині. У 1794 р. на Поділлі перебувало 20 полків [12, арк.177], а у 1798 р. – 23 полки, підпорядковані Дністровській військової інспекції. У той час на Волині дислокувалося 22 полки. Згідно з вимогами примірного Положення, загалом у регіоні мало розміщатися 25 полків, однак у 30-х рр. XIX ст. тільки в Київській і Подільській губернії налічувалось понад 90 тис. військових [96, с.47, 49]. Під їх розквартирування було залучено близько 83% господарських дворів [6, арк.10; 7, арк.1-133; 19, арк.40; 45, л.32]. Їх концентрація істотно змінила демографічну та етнічну структуру Правобережжя.

Водночас, уряд направив з Росії великий загін чиновників для забезпечення управління помістями Правобережжя. Їх міграція посідала значне місце в соціально-демографічному розвитку регіону. Однак через нестачу кадрів до управління залучалися іноземці та зросійщені українці. У другому ешелоні мігрантів ключовим було православне духовенство [18, арк.1-4],

що здійснювало перехід уніатів у православ'я й прискорювало їх русифікацію заради створення «єдиної і неподільної» колоніальної імперії [67, с.426].

Насаджуючи російське поміщицьке землеволодіння, царизм активно стимулював переселення на територію Правобережжя російських поміщиків і в наступні роки. Сюди прибули фаворити, багаті вельможі, які отримали маєтності за заслуги перед короною. Активізація, масштабність, а головне – вигідність торгівлі зумовили наплив російських поміщиків, купців і фабрикантів. Із розвитком промисловості зростає притік росіян у міста. Якщо в 1794 р. їх налічувалося 4 тис., то в 1858 р. – 33 тис. осіб [95, с.82, 145]. Із 5-ої по 10-ту ревізії їх чисельність зросла більш, як у 6 разів, а частка в складі населення підвищилася з 0,1 до 0,6% [88, с.44]. Основним їх сегментом були частина міщан і мешканці поміщицьких садиб [25, арк.4-8; 27, арк.2; 28, арк.8-22; 99, с.15], подарованих вельможам або куплених російськими дворянами.

Оскільки царизм, беручи участь у міграційних процесах, був одночасно приймаючою та направляючою стороною, то його міграційна політика вибудовувалася з урахуванням реалій, доповнюючись наднаціональним регулюванням. Присутність російського етносу мала значно глибші наслідки для регіону: де вони постійно знаходилися, навіть коли й мінялися – військові, чиновники і торговці, – там здійснювалася етнографічна робота [81, с.335]. Очевидець тих процесів пафосно наголошував, що тоді блискучий російський елемент потужним був не тільки в Києві, а й в усій Україні [60, с.623, 624]. Вірно слугуючи імперії, вони робили все, щоб прищепити українцям національний нігілізм, ганебну сумирність і покірність, запобігання перед владою та байдужість до себе й долі батьківщини. На це працював численний адміністративний, освітній і священницький апарат [64, с.22]. Офіційні міста, опинившись у потоці трансформацій [59, с.180], отримали більші можливості для перетворення в центри політичного, економічного, культурного та релігійного життя, залучення селян у громадян і, таким чином, кількісно зростати [87, с.18-19].

Передусім, значні міграційні процеси торкнулись міст і містечок, які росіяни мали намір перетворити в свої анклави. Наплив російського елемента серед міщан, особливо купців, переважно 1-ої та 2-ої гільдій, витіснив український елемент з їх традиційних економічних позицій, а українське міщанство – за межі міст або затримував у межах передмість. З формуванням фабрично-заводської промисловості на капіталах польських й російських поміщиків, євреїв і німців, серед купців переважали євреї, вірмени, греки, росіяни і менше – українці, а в середовищі найманих робітників – німці, поляки, євреї. В містах і особливо містечках торгівля та ремесло зосереджувались у євреїв [100, с.1593]. Тим самим зазнавав змін соціальний простір міст і містечок, внаслідок чого, в їх складній поліетнічній структурі безперервно відбувалися перетини та поєднання різноманітних тенденцій. За першу чверть XIX ст. міське населення Волинської губернії виросло на 67 тис., а в Подільській – на 47 тис. осіб [89, с.104].

Водночас, демографічні зміни визначались міграціями, продовженням освоєння теренів правобережних губерній представниками титульного етносу з Волині і Галичини [31, арк.3], польської, єврейської меншин та іноземців, а також масовими міграціями з її території в інші українські землі і регіони Російської та Австрійської імперій [21, арк.1-13]. Саме з цих причин в складі мешканців багатьох слабо заселених населених пунктів регіону переважала чоловіча частина. Наприклад, в уманських маєтках Потоцьких їх частка в 1797 р. переважала на 4,4% [82, с.59]. Незважаючи на припинення масової колонізації ще в першій половині XVIII ст., у Правобережжя й після 1793 р. існував прошарок вільних людей, котрі мігрували в межах регіону, промишляючи найманою працею [85, с.141]. Їх чисельність була порівняно незначною. Між тим, охоплювала неосілим населенням велику кількість населених пунктів [50, арк.2-5]. При цьому динамічно збільшувалася чисельність мешканців населених пунктів, заснованих у XVIII ст., особливо в другій половині [58, с.591]. Повсюдно побутувала категорія «неосілих». У Галичині навіть була поширена поговорка «пішов на Поділля», а на Волині – «пішов на слободу» [56, с.689].

Перший етап насильницької міграції щодо корінного населення, абсолютна більшість яких складало селянство, можна віднести до 1794–1795 рр., коли російський уряд через кріпосництво та державні повинності, особливо рекрутчину, став закладати основи етноциду українців. Масові депортації «репресованого етносу» відбулись після придушення польських повстань 1794 та 1830 рр. Караючи учасників повстання на чолі з Т. Костюшко, значну їх частину депортував з Правобережжя у внутрішні губернії Росії. Ці заходи були доповнені перенесенням рекрутської повинності на декласовану шляхту, котра не змогла надати юридичних доказів для своєї легітимації й поповнила розряд однодворців. У ході її виконання ця верства назавжди покидала освоєні території. До того ж, царизм мав намір зменшити частку шляхти регіону за рахунок переселення від 4 до 8 тис. шляхетських родин, переважно з числа польського етносу, на державні землі Причорномор'я [53, № 17469]. Проте задум центральної влади не був реалізований.

Надзвичайно великим був міграційний потік, пов'язаний із відтоком корінних мешканців, які тікали на південь, в інші регіони імперії і за кордон. Вони становили лівову долю селян Південної України. Значні масштаби втеч селян у літературі пов'язують із ревізією 1816 р. [74, с.322]. На демографічних і конфесійних змінах позначився потік переселенців з регіону в Лівобережжя, Новоросійську губернію, на Північний Кавказ [90, с.39] та інші території держави. Це спричинило помітне скорочення питомої ваги українців у регіонах початкового зосередження українського етносу – Правобережній і Лівобережній Україні й Східній Галичині та істотне зростання їх частки в Новоросії і Кавказькому регіоні. Там більш швидкими темпами скорочувалася частка українців, порівняно з іншими територіями: в 1782 р. вони складали 30% від їх чисельності на етнічних землях, а в 1815 р. – вже 27,4% [62, с.27, 28]. При цьому склад українських

родин у регіоні майже не змінився: вони залишались великими упродовж кінця XVIII – початку XIX ст. [4, арк.1-322].

Але чи не найголовнішими у демографічних процесах були повільні темпи, зумовлені виконанням запровадженої в 1794 р. рекрутської повинності [35, арк.1-16; 36, арк.14-17; 37, л.1-14; 38, л.1-44; 39, л.1-8; 46, л.1-18], яка тягарем лягла на податні стани, а згодом і духовенство та церковнослужителів [13, арк.1-4; 14, арк.4-6], спричиняючи вимивання трудових ресурсів й скорочення відтворювального потенціалу мешканців. Бути зданим у солдати («бути забритим» чи «попасти під червону шапку») вважалось найважчим видом покарань [3, арк.331; 80, с.566]. Рекрутські жорна перетирали тисячі чоловіків [11, арк.4-5; 22, арк.92-144; 23, арк.1-3; 24, арк.1-15; 31, арк.1-4; 41, л.1-5; 44, л.17-32; 47, л.1-48]. Лише впродовж 1802–1815 рр. у рекрути було відправлено 131287 чоловіків [55, с.10].

За 25-років військової служби фізично здорові, енергійні та перспективні для родини і виробництва рекрути (солдати) старіли, ставали хворими й немічними, помирали. Частина з них оселялася в далеких краях, ставала інвалідами, а більшість гинула у війнах [44, л.1-171], які майже безперервно вів царизм. Рідня прощалась із кожним бранцем як з людиною, що назавжди йшла з життя [16, арк.5]. У 1796 р. з Правобережжя взяли 11281 рекрута [57, с.258-268]. За квотою по 3-5 осіб із 500 душ пройшли рекрутські набори в 1797–1799 рр. [30, арк.74; 38, л.1-44; 40, л.1-132; 48, л.1-14; 49, л.1-108; 86, с.80]. Оскільки рекрутами ставали у віці 20–35 років, то співвідношення їх числа до кількості цієї групи населення фактично рівнялося 10 до 225 [76, с.155-156]. Цю тезу підтверджують факти про відданих у рекрути в 1798 р., коли з міст відправили від 167 до 1500 рекрутів [17, арк.2-43].

За неповними підрахунками, лише в 1802–1815 рр. із Правобережної України в імперську армію було рекрутовано 131287 осіб [54, с.10] без урахування українського козацького війська [32, арк.1-94]. За 20 років після приєднання до Росії з цієї причини вона втратила щонайменше 180 тис. осіб. Вилучити з цивільного життя, «вимити» з національного ґрунту та інтегрувати в метрополію таку кількість чоловіків могла лише окупаційна влада, що мислила виключно імперськими категоріями. Якщо до 1793 р. український елемент регіону зменшувався внаслідок економічної, культурної і політичної переваги польської державності, то пісся – головним чином за рахунок рекрутчини. Рекрутуючи чоловіків до армії, самодержавство підривало генетичний потенціал корінного етносу. Ці наслідки відбивалися на усіх сферах життя.

З роками масштаби та динаміка процесів вимушеної міграції стали динамічно зростали. Дедалі більше проявляли себе фактори збільшення чисельності вимушених мігрантів і зміни спрямованості міграційних потоків. Зокрема, вже на межі XVIII – XIX ст. царський уряд організовано переселяв українців за межі Правобережжя, зокрема волинських селян у білоруські губернії. З Київської в Чернігівську губернію у 1797 р. передали майже 22,4 тис. колишніх монастирських і близько 4 тис. магістрат-

ських, коронних і рангових селян. У 1798 р. мешканців 20 сіл Ковельського та Луцького повітів Волинської губернії організовано переселили в повіти Мінської губернії [20, арк.1-3]. Сотнями селян відправляли з Волині в Санкт-Петербурзьку, Костромську, Новгородську, Саратовську та інші губернії. Натомість поселая переміщених зі Смоленщини [42, л.40-41], представників національних меншин та іноземців [77, с.45]. Чимало своїх поселень заснували російські розкольники (пилипони) – представники старообрядництва, що тікали від переслідувань. До середини XIX ст. їх чисельність досягла 13 тис. осіб. Переважно старовіри були вільними селянами і приписані до міст і містечок.

Практикували переселення селян в інші губернії регіону [1, арк.1-6; 15, арк.1-14], у Сибір [33, арк.63] та Бессарабію [34, арк.817], а чиншову шляхту – в південні степи [13, арк.1-18]. Після 1793 р. з'явився іменний указ про переселення старовірів у російські губернії. Частина з них втекла на південь, але більшість залишилась на Поділлі. Поміщики, очевидно, не бажаючи втрачати платників податків, не спішили закріпачити старовірів. Все залишалось без змін 1825 р. [94, с.29].

Найбільш поширеною формою примусових міграцій українських селян були масові втечі. А їх причинами були повсюдне посилення кріпосництва [84, с.19] та зростаюче погіршення життєвого рівня [5, арк.5, 9-10, 18; 83, с.281]. Академік НАН України В. Смолій зазначає, що «Серед інших форм класової боротьби значне місце належало втечам і переселенням народних мас – селян, рядових козаків, робітних людей промислів і мануфактур, ремісників» [93, с.85]. Значення міграційних процесів переоцінити важко: з одного боку, це форма соціального протесту, з другого, – один із каналів культурного й виробничого спілкування народів, могутній засіб господарського освоєння окраїнних територій Російської держави [74, с.333]. Втечі й переселення належали до однієї з найбільш ефективних форм антифеодального протесту. Вони справляли помітний стримуючий вплив на політику панівного класу. Перед загрозою втрати робочих рук, а отже, і зменшення джерела прибутків (в орбіту міграційних рухів були втягнуті десятки тисяч людей) пани змушені були обмежувати непомірні апетити, переводити селян з панщини на чинш, запроваджувати так звані слободи тощо.

Селяни тікали і поодинокі, і цілими сім'ями, і навіть цілими селами. Тільки по Київській губернії на березень 1816 р. в бігах було 25 тис. осіб [75, с.72]. Масові втечі кріпаків призвели до того, що в деяких поміщицьких маєтках кількість селян зменшилася вдвічі й більше. Царський уряд відповідав жорстокими репресіями, караючи не лише збіглих селян, а й тих, хто їх переховував. Протягом 1822–1833 рр. в Україні за втечі та сприяння втікачам було заарештовано та відправлено до Сибіру 12 428 осіб, серед яких 1701 жінка [71, с.73].

У грудні 1797 – січні 1798 р. масові втечі відбувались із маєтків генерал-майора Шереметьєва та поміщика Савицького [61, с.97]. З окремих сіл на південь втекло близько чверті чоловіків. У багатьох маєтках число втікачів досягало третини кріпаків

[70, с.40], а в окремих поміщиків через втечі їх чисельність скоротилася більше як удвічі. Тільки в березні 1816 р. на Київщині налічувалось 25 тис. втікачів, «у втечах і невідомій відсутності» перебував кожний десятий мешканець [8, арк.1-140; 66, с.72, 405]. Питання про втікачів щомісяця розглядали на засіданнях місцевих органів влади [29, арк.8, 24, 84]. Аналогічні процеси відбувалися на Волині, де кількість пійманих бродяг і дезертирів коливалася від 2035 до 2760 [42, л.228-229; 43, л.122-123] осіб. Основний потік втікачів, кількість яких істотно зростала в періоди рекрутських наборів, спрямовувався у Бессарабію, Молдавію, Волощину, Галичину, Південну Україну, Кубань і Дон [30, арк.3-8; 65, с.16]. У 1795–1811 рр. у Таврійську губернію нелегально переселилось близько 15 тис. селян і солдатів [76, с.85-90], стільки ж у 1810–1811 рр. – в Буджак.

Щоправда, уряд неоднаково ставився до різних категорій селян-втікачів. 23 лютого 1820 р. сенатським указом губернським правлінням приєднаних від Польщі губерній було приписано не займатися розшуком селян-втікачів у казенних маєтках, залишивши цей клопіт самим поміщикам, котрі, як відомо, перебували в опозиції до дій царського уряду [101, с.25].

Інший міграційний потік був викликаний включенням регіону до смуги осілості євреїв: істотне зростання чисельності відбувалося за рахунок значного переселення з Білорусії [67, с.457] й спричинило досить динамічне розселення на всій території Правобережної України. Регіон дедалі більше відзначався значною концентрацією євреїв, що чисельно переважали поляків, або за А. Каппелером, етнічно-релігійні діаспорні групи з специфічним суспільно-економічним устроєм [79, с.74]. Після 1793–1795 рр. відбулось їх значне переселення з Білорусії, особливо з Австрії, Пруссії, Франції, Саксонії, Баварії, Нідерландів тощо [91, с.73-74]. У Київській губернії єврейська меншина, за підсумками п'ятої ревізії, складала 3,4%, а восьмої (1834 р.) – 8,5%; у Волинській губернії відповідно – 3,6% і 13,1% [26, арк.197]. На Поділлі їх кількість зросла з 44,1 тис. наприкінці XVIII ст. [69, с.70] до 136,6 тис. душ обох статей у 1822 р. [88, с.53] або втричі. Серед мешканців регіону в 1795–1834 рр. питома вага євреїв виросла з 3,6 до 10,9% [78, с.183]. До розвитку багатодітних родин заохочувала іудейська віра, про здоров'я дітей піклувалися всією громадою [2, арк.1-22]. Цьому сприяла традиційна взаємодопомога серед євреїв. Більшість євреїв мешкала у маленьких містечках і містах. У великих містах існували відокремлені єврейські квартали (гетто), громадське самоврядування (кагал) [68, с.25].

Міграційні процеси наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. зробили ще більш складнішими етнорелігійну панораму та національно-релігійне життя в Правобережжі. Переплетення релігійних і політичних проблем «еволюціонувало в так, що національний чинник став насправді переважати над релігійним, хоча й далі часто виступав під релігійною оболонкою». Питання віросповідання набуло політичного характеру, а ототожнення національної і релігійної належності справляло зростаючий вплив на міжкон-

фесійні відносини. В духовно-релігійній сфері краю виникло нове коло суперечностей. Водночас, проживаючи поруч, українці і поляки, росіяни, євреї, представники інших меншин та іноземці були приречені формувати як загальноросійські, так і власне українські особливості, спільні риси й ознаки, збагачували регіон своїм баченням, наповнювали його іноетнічним і поліконфесійним змістом.

Таким чином, міграції в Правобережній Україні відзначались яскраво вираженим етнонаціональним і конфесійним характером, досить великими масштабами, інтенсивністю і достатньо чітким спрямуванням. Суть і вектори вимушеної міграції визначала низка факторів, зокрема політичні, економічні, правові, культурні, національно-етнічні, етнорелігійні, соціально-психологічні тощо. Політичні корені міграційних процесів випливали з колоніального завоювання Правобережної Російською імперією. Вони набули важливого значення, оскільки викликали не лише істотні зміни релігійного та етнонаціонального складу населення регіону, але й впливали на динаміку господарського розвитку, соціальний клімат. Виступаючи частиною імперської політики, міграції та рух колоністів виконували структуруючу роль, тобто впливали на кількість, якість і розміщення населення, його етнонаціональний і релігійний контекст. Водночас міграція і особливо рух колоністів спричинили в Правобережжі початок становлення полінаціонального ринку праці. Втім, залучення в регіон іноземної робочої сили та інтеграція мігрантів здійснювалися в умовах збереження соціально-культурного ядра суспільства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДА України в м. Києві), ф.210, оп.2, спр.10, 12 арк.
2. ЦДА України в м. Києві, спр.24, 296 арк.
3. ЦДА України в м. Києві, ф.484, оп.2, спр.20, 334 арк.
4. ЦДА України в м. Києві, оп.5, спр.26, 256 арк.
5. ЦДА України в м. Києві, ф.533, оп.1, спр.104, 20 арк.
6. ЦДА України в м. Києві, спр.782, 166 арк.
7. ЦДА України в м. Києві, спр.1019, 54 арк.
8. ЦДА України в м. Києві, спр.1520, 148 арк.
9. ЦДА України в м. Києві, оп.1 а, спр.51, 157 арк.
10. Державний архів Вінницької області (далі – Держархів Вінницької області), ф.д-210, оп.2, спр.8 а, 523 арк.
11. Держархів Вінницької області, д-222, оп.1, спр.263, 40 арк.
12. Держархів Вінницької області, д-521, оп.2, спр.272 арк.
13. Держархів Вінницької області, ф.д-533, оп.3, спр.11, 18 арк.
14. Держархів Вінницької області, д-606, оп.1, спр.16, 42 арк.
15. Держархів Вінницької області, спр.48, 8 арк.
16. Держархів Вінницької області, д-675, оп.1, спр.21, 6 арк.
17. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської області), ф.1, оп.1, спр.28, 52 арк.
18. Держархів Житомирської області, спр.102, 22 арк.
19. Держархів Житомирської області, ф.70, оп.1, спр.2, 132 арк.
20. Держархів Житомирської області, ф.263, оп.1, спр.21, 5 арк.
21. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської області), ф.1, оп.295, спр.1985, 34 арк.

22. Держархів Київської області, оп.336, спр.125, 144 арк.
23. Держархів Київської області, спр.874, 4 арк.
24. Держархів Київської області, ф.2, оп.1, спр.188, 15 арк.
25. Держархів Київської області, ф.280, оп.166, спр.1515, 26 арк.
26. Держархів Київської області, ф.324, оп.1, спр.11, 280 арк.
27. Держархів Київської області, ф.331, оп.1, спр.3, 2 арк.
28. Держархів Київської області, ф.333, оп.1, спр.3, 183 арк.
29. Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької області), ф.29, оп.1, спр.4, 328 арк.
30. Держархів Хмельницької області, ф.227, оп.1, спр.6, 683 арк.
31. Держархів Хмельницької області, спр.683, 644 арк.
32. Держархів Хмельницької області, ф.228, оп.1, спр.40, 265 арк.
33. Держархів Хмельницької області, ф.228, оп.1, спр.9, т.2, 444 арк.
34. ДАХМО, ф.228, оп.1, спр.44, т.4, 856 арк.
35. Кам'янець-Подільський міськдержархів, ф.227, оп.1, спр.63, 16 арк.
36. Кам'янець-Подільський міськдержархів, ф.228-57, оп.1, спр.1, 317 арк.
37. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (далі – РГИА в СПб.), ф.796, оп.75, д. 372, 112 л.
38. РГИА в СПб., д.373, 44 л.
39. РГИА в СПб., оп.79, д.201, 44 л.
40. РГИА в СПб., д.301, 132 л.
41. РГИА в СПб., ф.1147, оп.1, д.326, 14 л.
42. РГИА в СПб., ф.1281, оп.11, д.31 а, 248 л.
43. РГИА в СПб., д.33, 148 л.
44. РГИА в СПб., ф.1286, оп.1, д.20, 171 л.
45. РГИА в СПб., д.133, 32 л.
46. РГИА в СПб., д.273, 18 л.
47. РГИА в СПб., оп.2, д.161, 48 л.
48. РГИА в СПб., ф.1341, оп.9, д.14 л.
49. РГИА в СПб., ф.1374, оп.2, д.1756, 108 л.
50. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського), ф.6, спр.2633, 6 арк.
51. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, спр.3353, 18 арк.
52. ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, ф.10, спр.11631, 14 арк.
53. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 23. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его императорского Величества канцелярии, 1830. – № 17469. – С. 897-900.
54. Журавский Д.П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности с 1711 по 1825 год / Д.П. Журавский. – СПб. : К. Вульфа, 1859. – 232 с.
55. Журавский Д.П. Статистическое обозрение расходов на военные потребности / Д.П. Журавский // Военный сборник. – 1859. – № 12. – С. 10.
56. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похиаевич. – К. : Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. – 763 с.
57. Столетие военного министерства 1802-1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование вооруженных сил России до 1902 г. – Ч. I. – Кн. I. – СПб. : Тип. «Бережливость», 1902. – 317 с.
58. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета / под ред. Е.И. Сецинского. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. 9: Церкви и приходы Подольской епархии. – 884 с.
59. Киевское представительство прежнего времени // Киев. старина. – 1882. – Т. 11. – С. 180-190.

60. Сулима С. Заметки старого киевлянина (Киев в 1812–1824 году) / С. Сулима // Киев. старина. – 1884. – Т. 4. – № 12. – С. 623-624.
61. Бачинський А.Д. Народна колонізація пониззя Дунаю (остання чверть XVIII – початок XIX ст.) / А.Д. Бачинський // Укр. іст. журн. – 1964. – № 2. – С. 97-101.
62. Брук С.И. Численность и расселение украинского этноса в XVIII–XX в. / С.И. Брук, В.М. Кабузан // Советская этнография. – 1981. – № 5. – С. 15-31.
63. Вернадський В. Українське питання і російське суспільство / В. Вернадський // Наук. світ. – 1998. – № 4. – С. 3-10.
64. Гериневич В.О. Кам'янецьчина. Ч. II / В.О. Гериневич // Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. Т. 2. – Кам'янець на Поділлі: Друкарня Леніна, 1927. – С. 1-138.
65. Гуржій І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (3 кінця 80-х років XVIII до першої половини XIX ст.) / І.О. Гуржій. – К. : Рад. шк., 1958. – 168 с.
66. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О. Гуржій. – К. : Держполітвидав УРСР, 1954. – 452 с.
67. Етнографія України : навч. посіб. / за ред. С.А. Макаручука. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.
68. Етнонаціональні трансформації в Україні / в дп. ред. Б.В. Попов. – К. : Український Центр духовної культури, 2003. – 308 с.
69. Євтух В.Б. Етнонаціональна структура українського суспільства : довідник / В.Б. Євтух, В.П. Трошинський, К.Ю. Галушко та ін. – К. : Наук. думка, 2004. – 344 с.
70. Зінченко А.А. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. / А.А. Зінченко // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1. – С. 37-40.
71. История России: С древнейших времен до конца XX века : в 3 кн. : учеб. пособ. для студ. вузов, обуч. по направл. и спец. «История» / Ин-т рос. истории РАН ; редкол.: А.Н. Сахаров (отв. ред.) и др. – М. : АСТ, 2001. – Кн. 2: История России с начала XVIII до конца XIX века / отв. ред. А.Н. Сахаров. – 543 с.
72. История России XVIII–XX веков / под ред. акад. РАН Л.В. Милова. – М. : Эксмо, 2006. – 784 с.
73. История России с начала XVIII до конца XIX века / Л.В. Милов, А.Н. Быханов; отв. ред. А.Н. Сахаров. – М. : Изд-во АСТ, 1996. – 544 с.
74. Історія українського селянства : нариси в 2-х т. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
75. История Украинской ССР : в 8-ми т., 10-ти кн. / гл. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др. Т. 4: Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.) / Б.С. Абаляхин, А.К. Волощенко, В.Ф. Горленко и др. ; редкол.: Н.Н. Лещенко (отв. ред.) и др. – К. : Наук. думка, 1983. – 694 с.
76. Кабузан В.М. Заселення і освоєння Таврійської губернії у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. / В.М. Кабузан // Укр. іст. журн. – 1969. – № 12. – С. 85-90.
77. Кабузан В.М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII – 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса / В.М. Кабузан ; Ин-т рос. истории РАН. – М. : Наука, 2006. – 658 с.
78. Каменский А.Б. Россия в XVIII веке / Александр Каменский. – М. : АСТ: Астрель, 2006. – 190 с.

79. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер ; перекл. з нім. Х. Назаркевич ; наук. ред. М. Крикун. – Львів : Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. – XII+360 с.
80. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века / А.А. Корнилов; вст. ст. А.А. Левандовского. – М. : Астрель; АСТ, 2004. – 862 с.
81. Коялович М.О. Чтения по истории Западной России / М.О. Коялович. – СПб. : Тип. Бахметева, 1881. – 341 с.
82. Кривошея І.І. Демагнатаризація уманських маєтків магнатів Потоцьких (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / І.І. Кривошея // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип. VI. – С. 56-69.
83. Крип'якевич І.П. Історія України / Іван Крип'якевич ; відп. ред.: Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. – 2-е вид., переробл. і доп. – Львів : Світ, 1992. – 560 с.
84. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40-е годы XIX века / Г.И. Марахов. – К. : Вищ. шк., изд-во при Киев. ун-те, 1979. – 316 с.
85. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: (Соц.-экон. развитие) / В.А. Маркина. – К. : Изд-во Киев. ун-та, 1961. – 234 с.
86. Массон Ш. Секретные записки о России времени царствования Екатерины и Павла I / Ш. Массон. – М. : Новое лит. обозрение, 1996. – 208 с.
87. Миронов Б.Н. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б.Н. Миронов. – Л. : Наука, 1990. – 271 с.
88. Поділля: Історико-етнографічне дослідження / Л. Ф. Артюх, В.Г. Балушок, З.Є. Болтарович та ін. – К. : Доля, 1994. – 500 с.
89. Ридзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России / П.Г. Ридзюнский. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 559 с.
90. Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття) / Володимир Романцов. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 184 с.
91. Слободянюк П.Я. Єврейські общини Правобережної України : наук. іст.-етнолог. вид. / Петро Слободянюк. – Хмельницький : Держкомархів України, 2005. – 409 с.
92. Смолій В.А. Деякі питання соціальної та конфесійної політики Росії на Правобережній Україні в кінці XVIII ст. / В.А. Смолій // АCADEMIA на пошану професора Л.А. Коваленка. – Кам'янець-Подільський : Кам-Поділ. держ. пед. ін-т, 1997. – Т. 1. – С. 91-95.
93. Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби. Друга половина XVII–XVIII століття / В.А. Смолій. – К. : Наук. думка, 1985. – 285 с.
94. Таранец С. Старобриданство Подолии / Сергей Таранец ; Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского. – К. : Ин-т укр. археогр. и источников. им. М.С. Грушевского, 2000. – 239 с.
95. Українознавство : посіб. / уклад.: В.Я. Мацюк, В.Г. Пугач. – К. : Зодіак-ЕКО, 1994. – 399 с.
96. Філінюк А.Г. Земські повинності під час військових постоїв та їх вплив на господарський розвиток Правобережної України на межі XVIII–XIX ст. / А.Г. Філінюк // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : іст. науки / редкол.: В.С. Степанков (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : Кам.-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – Вип. 2. – С. 46-56.
97. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : наукове видання / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.

98. Філінюк А.Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII–XIX століть / А.Г. Філінюк // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К. : УНІСЕРВ, 2001. – Вип. 10. – С. 51–55.
99. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. : навч. посібн. для уч. гуманіт. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів / Наталя Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.
100. Енциклопедія українознавства. Т. 4: Словникова частина. Перевид. в Україні. – Львів : Молоде життя, 1994.
101. Шандра В. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / Валентина Шандра. – К. : Ін-т української археолографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, 1998. – 75 с.

А. Філінюк

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ КАК ФАКТОР ЭТНОНАЦИОНАЛЬНЫХ И КОНФЕССИОНАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ В ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ В КОНЦЕ XVIII – В 50-х гг. XIX ст.

В статье сделана попытка на основе современной методологии, анализа трудов отечественных и зарубежных учёных, привлечения значительного массива архивных источников и опубликованных документов и материалов глубоко исследовать, как миграционные процессы влияли на этнонациональные и конфессиональные изменения в Правобережной Украине со времени её аннексии в состав Российской империи и до середины XIX ст. Прежде всего, отмечено, что, не смотря на активизацию научного интереса историков к изучению трансформационных процессов в регионе, избранная для исследования тема до сих пор не нашла надлежащего освещения в исторической литературе. Одновременно подчеркнута, что немало явлений, характерных для современного демографического, этнонационального и конфессионального развития Украины и её больших регионов, в частности Правобережья, входят своими корнями в изучаемый период и требуют всеобщего осмысления.

В начале работы отмечено, что автор не претендует на высокой точности раскрытия проблемы, поскольку в существующей литературе реконструкция миграционных процессов в регионе носят фрагментарный характер и отсутствуют полные и достоверные данные. Подчеркнуто, что миграционные процессы в нём в значительной мере были обусловлены политикой самодержавия по решению демографического вопроса и укоренения в этносоциальную структуру, абсолютное большинство в которой составляли коренные жители и его стремление изменить ситуацию на свою сторону в социально-демографической и этнонациональной сферах.

Отмечено, что демографическое развитие характеризовалось приливом значительного количества русских из центральной России, расквартированием многочисленных российских войск, переселения на территорию Правобережной Украины большого количества евреев, отставных военных и поселения на постоянное проживание, а также возрастающими масштабами движения иностранных колонистов. На конкретном фактическом материале проанализировано количественные и качественные изменения в составе населения вследствие выполнения рекрутской повинности, которое закладывало основания для этноцида украинцев, массовые побегі через возрастание угнетения и помещичьего беспредела и массовые депортации «репрессированного этноса» после подавления польских восстаний.

Ключевые слова: миграционные процессы, демографические изменения, этнонациональные трансформации, конфессиональные преобразования, Правобережная Украина, насильственные переселения, побег, рекрутские наборы, депортации.

Anatoliy Filinyuk

**MIGRATION PROCESSES AS A FACTOR OF ETHNO-NATIONAL
AND RELIGIOUS CHANGES IN THE RIGHT BANK UKRAINE
AT THE END OF XVIIIth – IN THE FIRST 50 YEARS
OF THE XIXth CENTURY**

This article is an attempt on the basis of modern methodology, analysis by local and foreign scholars, attracting considerable array of archival sources and published documents and materials to investigate thoroughly how migration affected the ethno-national and religious changes in the Right-Bank Ukraine since its annexation into the Russian Empire and to mid-nineteenth century. First of all, it is stated that, despite the increased historians' scientific interest to elucidation of transformation processes in the region, chosen for studies topic does not have good coverage in the historical literature. At the same time it is pointed out that many phenomena peculiar to modern demographic, ethnic and religious development of Ukraine and its major regions, in particular Right Bank Ukraine, are rooted in the studied period and require a comprehensive understanding.

At the beginning of exploration noted that the author does not claim high accuracy to the problem because the available literature reconstruction of migration in the region is fragmented, no complete and accurate data. It is emphasized that migration it is largely conditioned autocracy policy to resolve the issue of demographic and rooted in ethno-social structure, in which the absolute majority were indigenous inhabitants, and its desire to make a difference in favours in the socio-demographic and ethnic areas.

It is indicated that demographic development was marked by inflow a significant number of Russians from central Russia, quartering many Russian troops, resettlement of large number of Jews in the territories of Right Bank Ukraine, and retired military settlement for permanent residence, and growing scale movement of foreign colonists. In particular factual material it is traced quantitative and qualitative changes in the population through the execution of levy, which laid the foundations of Ukrainian ethnocide, mass escape due to growth inhibition and landlord tyranny and mass deportations of "repressed ethnic group" occurred after the suppression of the Polish rebellions.

Key words: migration, demographic changes, ethnic-national transformation, religious conversion, Right Bank Ukraine, forced relocation, escape, conscription, deportation.

Отримано: 20.05.2014